

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI

Prof. Dr. İbrahim KAFESOĞLU'NUN

Hâtrasına

ARMAĞAN

Yıl XXIII / 1-2

1985

A N K A R A

ORTAÇAĞDA İSLAM CEMİYETİNDEKİ MEDRESELER İLE İLGİLİ NOTLAR*

Gary LEİSER

Medrese Ortaçağda İslâm cemiyetinin en önemli kuruluşlarından biri olmuştur: Dinî terbiyevî, politik ve sosyal etkisi beytülhikmet veya dârülilm (kitaphklar), dârülhadis (Peygamber geleneklerinin öğretiminin yapıldığı okul), dârülkıraat (Kur'an okuma öğretimi yapılan okul), dergâh (tasavvuf toplantı yeri) ve rıbat (müstahkem müslüman zâviyesi) gibi kuruluşların etkilerini gölgede bırakmıştır. Ancak ve yalnız câmiler, İslâm dünyasını şekillendirmede, medreseden daha etkili olabilmıştır.

Burada medreselerin iyi bilinen akademik ve politik yönlerine değil, taşıdığı büyük öneme karşılık ilmi çevrelere pek üzerinde durulmamış olduğu için aydınlanmamış olan fakat medreselerin, islâm cemiyetinde oynadığı rol gözönünde bulundurulursa, önemi göze çarpan, bununla beraber akademik ve politik olmayan yönlerine değinmek istiyorum. Ortaçağda tam gelişmelerine erişen medreseler, İslâm cemiyetinin karakteristik bir kuruluşu olarak görüldüğü için, konuşmamızda medreselerin 11. yüzyıl ilâ 14. yüzyıl dönemindeki durumunu gözden geçireceğiz.

Medresenin nasıl bir kuruluş olduğunu açıklayabilmemiz için, önce kısaca medreselerin tarihçesine bir göz atmamız gerekiyor. Medreseler, zamanımızın modern kollej ve üniversitelerinden çok farklı kuruluşlar oldukları halde, medrese sözü umumiyetle bugün "kollej" anlamında anlaşılmaktadır. Ashnda, medrese dendiği zaman geçmişte bir veya birkaç sünnî düşünce okuluna göre (başlıca Mâlikî, Şâfiî, Hanefî, Hanbelî) İslâm hukuku (fıkıh) öğretiminin yapıldığı kuruluş anlaşılmalıdır. Bu kuruluşlarda, bir tek hukuk profesörü için ödenek, öğrenciler için burslar ile binanın bakımı ve işletilmesi için gereken para, medresenin vakfı tarafından sağlanıyordu. Bundan başka en azından profesör ve öğrencilerden bir kısmı medresede yatıp kalabiliyordu. Fıkıh ile birlikte ço-

* Bu konferans, Türk-Belçika Dostluk ve Kültür Derneği'nde, Aralık 1980'de verilmiştir. Bu konferansı İngilizce'den Türkçe'ye çeviren Sayın Hüsameddin Güz'e teşekkür etmek isterim.

ğunluk başka konularda öğretilmekte ise de esas konu hukuk olduğu için hukuk öğretimi yapılmayan bir medrese düşünülemezdir. Başlangıçta kökü Arapça (derese) olan ders sözü, fıkıh dersi için, (derrese) ve (tedris), fıkıh dersi öğretme veya fıkıh öğretimi için, (müderres) sözü, fıkıh öğreten kimse için, medrese sözü de fıkıh'ın öğretildiği yer için kullanılmıştır. Bugün Arapçada medrese sözü orjinal teknik anlamını kaybetmiş olup yalnız "okul" anlamında kullanılmaktadır. Medrese sözünün konuşma diline girişi, Ortaçağ sonlarına rastlamaktadır. Örnek vermek gerekirse Eyyubî Sultanı el-Malik el-Kâmil tarafından Kahire'de 1225 yılında inşa ettirilen, çağının tanınmış darülhadisî zaman zaman medrese diye anılmıştır.

Profesör ve öğrencilerine vakıftan ödenek bağlanarak câmilerde de hukuk öğretimi yapılmış ise de, esas fonksiyonu hukuk öğretimi olmadığından ve medresedeki organizasyon ve bâzı kolaylıklar câmilerde bulunmadığı için, câmi hiçbir zaman medrese addolunmamıştır. Konuşmamızın konusu olan kuruluşlar, yukarıda tanımlamasını yapmaya çalıştığımız kuruluşlara yakından uyan kuruluşlardır.

Medresenin menşei kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda teoriler ortaya atılmıştır. 1927'de W. Barthold medreselerin Ortaasyadaki Budist manastırlarından (Sanskrit dilinde vihara) esinlenen kuruluşlar olduğunu ileri sürmüştür.¹ İlk medreseler Gazneli Sultan Mahmud'un (999-1030) hükümdarlığı zamanında Nişapur, Merv ve Buhara da görülmektedir. Bir zamanlar bir manastırın bulunduğu yer olan Buhara adının vihara sözünden gelmiş olması muhtemeldir. Son zamanlarda Yusuf Eche, dârülim'in medreselerin kurulmasına âmil olduğu düşüncesini ortaya atmıştır.² Ahmed Fikri ise medreseleri, câmilerin fonksiyonunun tabii bir uzantısından meydana çıkan kuruluşlar olarak görmektedir.³ George Makdisi, medreselerin zamanın tanınmış öğreticilerin-

1 W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Notlar* (İstanbul, 1927), s. 52. Krş. Emel Esin, "Muyanhk" Uygur "Buyan" Yapısından (Vihâra) Hakanlı Muyanhğna (Ribât) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme." *Malazgirt Armağanı* (Ankara, 1972), s. 75-102. Medreseler tarihinin bir özeti için bk. Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul 1976), s. 1-24. *Selçuklu Araştırmaları Dergisindeki* makalelerden görüleceği üzere Türk medreseleri ile ilgili oldukça çok araştırma yapılmaktadır. Mimari bakımdan bk. Abdullah Kuran, *Anadolu Medreseleri* (Ankara, 1969) ve Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri* 2 cild (İstanbul, 1970).

2 Youssef Eche, *Les Bibliothèques arabes publiques et semi-publiques en Mesopotamie, en Syrie et en Egypte au Moyen Age* (Şam, 1967).

3 Ahmet Fikri, *Masâcid al-Kâhira ve madârisu-hâ* (Kahire'deki Mescitler ve Medreseler), 2 cild (Kahire, 1965-69).

den ders alan öğrencilerin kaldığı hanların gelişmesi ile ortaya çıktığı düşüncesindedir.⁴ Şimdilik bu konu teorilere açık bulunmaktadır.

Söylediğimiz gibi ilk medreseler İslâm dünyasının doğu kesimlerinde kurulmuştur. Medrese ilk kuruluşunu her ne kadar Gaznelilere borçlu bulunmakta ise de, medreselerin asıl büyük koruyucusu 1040 yılında Dandanakan savaşında Gaznelileri yenen ve Ortadoğunun merkezlerini ele geçirmeye başlayan Selçuklular olmuştur. Selçukluların lideri Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdadı' ele geçirdi. Tuğrul Beyin yeğeni Alpaslan ve Melikşah zamanında Büyük Selçuklu İmparatorluğu Ortaasya'dan Bizans'a kadar uzanan en geniş durumuna erişti. Her iki hükümdarın veziriâzamı tanınmış Nizamülmülk olmuştur. Nizâm, Selçukluların koruyuculuğu altında medreselerin çoğalması için elinden geleni yaptı. 1066 yılında Bağdad'ta kendi başına bir medrese kurdu ve imparatorluğun büyük şehirlerinde birer medrese kurulması çığırını açtı. Bu medreseler Nizâmiye medreseleri olarak bilinmektedir. Selçuk prensleri de 11. yüzyılda Suriye'de medrese kurmuşlarsa da medreseler en büyük desteği 12. yüzyıl ortalarında Haçlı Seferleri sırasında Nuruddin'den (ölümü 1174) görmüşlerdir.⁵

969 ilâ 1171 yılları arasında Mısır'a, şii olan Fâtimiler hâkim bulunuyordu. Fâtimiler, başkent olan Kahire'den Kuzey Afrika'nın büyük kesimine, Suriye'nin bir kesimine, Yemene ve hatta Sicilya adasına zaman zaman hâkim oldular. Fâtimiler şii oldukları için sünni bir kuruluş olan medreseler ile tabii olarak pek ilgilenmediler. Halkın büyük çoğunluğu şiiliğe dönmemişti ve Fâtimilerin kudreti zayıflayınca Mısırda müstakil medreselerin kurulmaya başladığı görülmektedir.⁶ İlk medrese Mısır'da 1100 yılları civarında kuruldu. Fâtimilerden sonra medreseler Kuzey Afrika'ya yayıldı.⁷ İspanya'da bilinen ilk medrese Granada'da 1349 yılında kurulmuştur.⁸ Kısaca 11. ve 14. yüzyıllar arasında med-

4 Örnek olarak "Interaction Between Islam and the West," *Revue des Etudes Islamiques* XLIV (1976), s. 291, makalesine bk. Bu malake Ortaçağda İslam ve Batı'da eğitim konusunda bir kongreden alınmıştır. Krş. Esin, "Muyanhk."

5 Nikîta Elisseeff, *Nûr ad-Dîn: un grand prince musulman de Syrie au temps des Croisades*, 3 cild (Şam, 1967), III, s. 913-35.

6 Mısır'daki medreselerin ön tarihi için bk. Gary Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisûn 495-647/1101-1249.* PhD tezi Penssylvania Üniversitesi, 1976. Bir kopyası İstanbul'da Amerikan İlmî Araştırmaları Enstitüsü Derneğinde (American Research Institute in Istanbul) bulunmaktadır.

7 Maya Shatzmiller, "Les premiers Merinides et le milieu religieux de Fés: l'introduction des Medersas", *Studia Islamica*, XLIII (1973), s. 109-18.

8 George Maksidi, "The Madrasa in Spain: Some Remarks", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 15-16 (1973), s. 153-58.

reseler; Müslüman dünyasının doğusundan başlayarak batısına doğru yayıldı.

Medreselerin kuruluşu başlıca üç gayeye dayanmaktadır. Bu gayelerden birincisi sünnilik takviyesi olmuştur. 10. yüzyılda şii ortodoks İslâmiyete meydan okumaya başlamıştı. Fâtimiler Mısır'a hâkimdiler; merkezi Irak olan büyük bir imparatorluğu ellerinde tutan ve şii olan Büveyhiler de Bağdad'taki Halifeyi avuçlarının içine almışlardı. Diğer yandan İslâm dünyasının her yanında, şiiği yaymak için faaliyet gösteriliyordu. Hususî eğitim uygulanan bu faaliyet merkezleri Kahire'deki Ezher ve İslâm Dünyasının birçok yerlerindeki dârülimlerdi. Sünnilik'in baş savunucusu olan Gazneli Mahmud muhtemelen medreseyi şiiğin yayılmasına karşı en iyi çare olarak görmüştü. Sünnî hukuk olan İslâm hukukunu canlandıracak, kuvvetlendirecek ve ilerletebilecek kuruluşları korumakla, şiiik propagandasının etkisi başarı ile önlenilecekti. Bu noktada o zamanlar hukuk ve dinin tek ve birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğu unutulmamalıdır. Hukuk yalnız dinî merâsimleri, usul ve kaideleri düzenlemekle kalmıyor aynı zamanda ticareti, devlet idaresini ve fertler arasındaki ilişkileri, başka bir deyimle hayatın bütün yönlerini düzenliyordu. Ortadoğuyu baştan başa ele geçirdikten, Büveyhileri yendikten ve Suriye'nin büyük bir kesimini Fâtimilerden geri aldıktan sonra, Gazneli Mahmud'un başlattığı örnek, daha büyük bir ölçüde Nizâmülmülk'ün idaresi altında Selçuklular tarafından uygulandı. Şiiğin yayılıp kökleşmesine karşı, İslâm ortodoksluğunun savunucuları, medreseyi birinci dereceden bir ideolojik âlet olarak kullandılar.

Medreselerin kurulmasının ikinci esas gayesi ise, medreselerde eğitim görenlerin yalnız din adamı (müftü, imam ve başka...) olarak değil aynı zamanda ve daha çok yargıç (kadı), bakan (vezir) ve devlet idaresinde ihtiyaç duyulan her sınıftan bürokratin yetiştirildiği yer olmasıdır. Diğer bir deyimle bu kollejlere cemiyeti yönetecek veya cemiyette etkin yeri olabilecek kalifiye personel yetiştiriliyordu. Sultanlar, medreselerde eğitilmiş kimseleri devlet teşkilâtına atadıkları zaman bu kimselerin, pratik alandaki uzmanlıklarından başka sünnilik bağlıklarına ve inançlarına ve sünnilik davasına kendilerini vakfetmiş olmalarına güvenebiliyorlardı.

Yönetimi ellerinde tutanlarca, dinî erkân üzerinde denetim imkânı verdiği için kollejlere kurma cihetine gidilmiştir. Bu da medreselerin kurulmasının üçüncü esas gayesidir. Bir örnek vermek gerekirse Haçlı Seferlerine karşı koyan kahraman Salâhüddin, Mısır'ı ele geçirip 1171 yı-

ında Fâtîmî hânedânını yerinden ettikten sonra medreseler yaptırmaya başlamıştır. Aslında, Salâhüddin, vezirliği sırasında Fâtîmîlerin halifeliğine son vermeden bir yıl kadar önce, Nâsiriye adındaki ilk kollejinin kurmuştu. Bu sıralarda Mısır'da hânedanlar arasındaki çekişmeler ile şîlik bünyesindeki ideolojik ayrılıkların sebep olduğu bölünmeler ve Selçuklulara ve onların halifelerine saldırılar, Fâtîmî yönetimini o derece zayıflatmıştı ki artık Mısır'daki sünnilik için şîlik endişe konusu olmaktan çıkmıştı. Fâtîmîlerin son yıllarında, bürokrasinin çoğu kademelerine şîf olmayanlar getirilmişti. Hatta, Salâhüddin gibi, vezirlerin bazıları da sünnî idi. Salâhüddin'in geliştirdiği hemen sonra şîlik Mısır'dan süratle silindi. Bununla beraber, hem şîliğin artık tâlî bir endişe konusu olmasına, hem de devlet yönetiminde, güvenilebilecek geniş bir sünnî kadro bulunmasına rağmen, Selâhüddin ve halefleri, medreseler kurmaya devam ettiler. Bu tutum, sünnî cemiyetin görünürde, şîlerle tâvizli bir tutum içinde bulunur durumda olması ile ilgili olabilir.

Mısırlı Eyyubiler tarafından kurulan kollejlere atanan profesörlerin ekserisi Mısırlı değil de Suriye'den, Irak'tan, İran'dan gelmeydi ve çoğu Nizâmîye medreselerinden yetişmişti. Bu "yabancılar"a dolgun maaşlar bağlanıyor, Mısırlı en iyi öğrenciler bu "yabancı"lardan ders alıyorlardı. Daha sonra bu öğrenciler "yerli" profesör olarak "yabancılar"ın yerine geçti. Yönetimi ellerinde tutanlar profesörleri atayarak, öğrencileri seçerek din adamı sınıfının büyük bir kesimi üzerinde himâye ve otorite kurdular. Bu şekilde ortodoks İslâmiyet oldukça sıkı kontrol altına alınmış oldu.

Bu sıkı kontrol vakıflar yoluyla başarılmıştır. Bir kolej veya herhangi bir kuruluş için vakıf tesis eden bir kimsenin, bu kolej veya kuruluşun kullanılış ve çalışma şeklini istediği gibi şart ve esaslara bağlamaya hakkı vardır. Kanunen bu şart ve esaslar, müebbet olarak kalıcıydı. Vakıf nizamnâmelerinde hemen hemen her zaman birçok ayrıntılar belirtilirdi: Öğretmenlere ödenecek ücret, öğrencilere bağlanacak burs, binanın bakım ve işletme giderleri ile kağıt, mürekkep, ekmek, su ve yatak gibi giderler... Kimin öğretmenlik yapabileceği, neler öğretebileceğinin de vakıf nizamnameleri ile dikte edilmiş olduğunu söylemeye burada gerek görmüyorum. Bağdad'taki Nizâmîye vakfına göre yalnız fıkıh öğretmenleri değil, gramer öğretmenlerinin de hatta muhtemelen diğer fakülte öğretmenlerinin de Şâfiî olması gerekiyordu.⁹ Buna karşılık, tanınmış İmâdüddin Zengî'nin soyundan gelen Kutbüddin Muhammed,

⁹ İbnü'l-Kiftî, *İnbâh el-ruvât 'ala anbâh el-nuhât*, 4 cild (Kahire, 1950-73), III, s. 255.

1197 yılında Irak'ın Kuzeybatısında bulunan Sincarın hükümdarı olduğu zaman Hanefiler için kurduğu ve yönetimini Şâfiî olmamak şartıyla haleflerine bıraktığı medresenin vakfında, bekçi ve kapıcıların bile Hanefî olması şartını koşacak kadar duygularının Şâfiîlere karşı olduğunu görüyoruz.¹⁰ Salâhüddin tarafından Mısır'da kurulan kollejlerin vakfından ise medresenin ideolojik yönü olarak ortodoks bir ilahiyat (teoloji) okulu olan Eş'arîlik şart koşulmuştur.¹¹ Her yönleri ile vakıflar, vakıf sâhibinin kollejler üzerindeki kontrolünü kolaylıkla sağlamıştır.

Medreselerin yukarıda belirtilen ve oldukça iyi bilinen belli başlı üç rolü günümüzün ilim adamları tarafından incelenmiş ve irdelenmiştir. Buna karşılık yukarıda belirtilenler dışında medreselerin sünnî İslâmîyetin birliği, kuvveti ve kaynaşmasının sağlanması gibi diğer fonksiyonları üzerinde umumiyetle durulmamış ve ilgilenilmemiştir. Burada bu fonksiyonlar üzerinde durmak istiyorum.

Bu fonksiyonlardan birincisi medresenin aynı zamanda seyahat eden yolcuların da konaklayabileceği bir yer olmasıdır. Bu husus, İskenderiye'de Hâfiziyye medresesinin kurulması için 1137-38 yılında Fâtımî Halifesi Hâfız tarafından yayınlanan iradede açıkça belirtilmektedir.¹² Bu kollej, sünnî vezirin kuklası durumunda olan Fâtımî Halifesi zamanında sünni vezir tarafından kurulmuştur. Bu iradede, medrese binası yapımı gerekçeleri arasında, İskenderiye'de çok sayıda yerli ve yabancı öğrencilerin ve misafirlerin bulunduğu ve bu gibilerin yatacak ve kalacak yerlerden yoksun buldukları zikredilmektedir.

"Müminlerin kumandanı öğrendi ki... yerli öğrenciler ile dışardan gelen öğrenciler ve misafirler, şehrin içinde darmadağın ve geliş-güzel bir şekilde yaşamaktadırlar, kendisi bu kimselerin şaşkın ve perişan durumlarına, başıboş dolaşmalarına ve şuraya buraya sığınmalarına karşı bulunmaktadır. Bu sebeple Hâfiziyye medresesinin kurulmasına emir verilmiştir".

Burslardan yararlanan sürekli öğrencilerden başka medreseler, dersleri, dinlemek isteyen herkese açık bulunduruluyordu. Sürekli öğrenci olmadıkları halde çoğu zaman birçok kimse dinleyici olarak hususiyle isim yapmış bir profesörü tanımak veya birkaç dersini izlemek için ders-

10 İbn Hallikân, *Vefâyatül-a'yan* nşr. İhsan 'Abbas 8 cild (Beirut, (1968) 72, II, s. 331.

11 El-Makrizî, *el-Mavâ'iz ve'l-i'tibâr fi zikr el-khitat ve'l-âsâr*, 2 cild (Bulak, Mısır, 1270 / (1853), II, s. 343; *Reperatoire chronologique d'épigraphie arabe*, nşr. E. Combe ve diğerler, 16 cild (Kahire, 1931-64), IX s. 95-96.

12 El Kalkaşandî, *Subh el a'sâ*, 14 cild (Kahire, (1972), X, s. 458-59; Cemalüddin eş-Şeyyal, *A'lâm el-İskendariyya fi l-âsr el-islâmî* (Kahire, 1965), s. 126-27).

lerine girerlerdi. Bundan başka kollejlerde, sürekli öğrenciler için kalacak ve yatacak yerler bulunması, kısa süre için bu gibi ziyaretçilerin misafir edilebilmesini kolaylaştırıyordu.

İslâm dünyasında çok görülen gezginci öğrencilerden başka, ziyaretçiler arasında daha çok tüccarlar ve hac yolcuları bulunurdu. Tabii, hem öğrenci, hem hac yolcusu veya hem tüccar, hem de hac yolcusu olanlar v.s. gibi... Günümüze kadar gelen sünî akide ve esaslarına âit biyografik lügat gibi vesikalarda, bir taraftan işlerini yürütürken, diğer taraftan da kollejlerdeki derslere devam eden veya kollejlere misâfir edilen kimselerin isimlerine çok rastlanmaktadır. Örnek olarak doğumu 1150 İskenderiye olan ve hususiyle Mısır ile Hindistan arasında iş yapan Kârimî tüccarlar grubu diye bilinen grubun üyesi bulunan Ebu Muhammed Abdullah Bin Abdelcabbar el-Kureşi'nin mesleği kumaş ticaretidir. Kendisi fırsat buldukça Hâfiziyye'de ki derslere katılıyordu.¹³ Mısırdaki medreselerin ilklerinden ve en önemlilerinden olan İskenderiye, Fustat ve Kus gibi medreseler'in başlıca ticaret limanlarında bulunduğu burada dikkatinizi çekmek isterim. Medreseler anayollar üzerinde tüccarların konaklamasına elverişli yerlere inşâ edilmiştir. Böylelikle ika-met ve entellektüel faaliyet yanında medreseler, iş imkânlarının gelişmesini de sağlamıştır. Ayrıca iş ilişkileri yüzünden bir anlaşmazlık ortaya çıktığı zaman, medresede konaklayan kimseler, çoğu kez yargıç veya müftü olan hukuk konusunda otorite bir profesöre hemen mürâcaat etmek imkânını bulabiliyorlardı. Bu konuya daha ilerde yeniden döneceğim. İslâmiyetin tüccarlar tarafından yaygınlaştırılmış olduğunu, Peygamberin de bir tüccar olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir. Bir bakıma, medrese ticaret ve İslâmiyet arasındaki yakın ilişkiyi belirgin olarak gösteren bir kuruluş olmuştur.

Ticaret yolları ile hac yolları çoğunluk aynı güzergâhtan geçmektedir. Bu güzergâh üzerinde, büyük şehirlere kurulan medreseler hem hac yolcularının hem de tüccarların uğrak yeri olmuştur. Bu şekilde medreseler aynı zamanda iki faaliyetin birden yürütülebilmesine imkân sağlayan kuruluşlar olmuşlardır. Mekke'ye veya başka herhangi bir mukâddes yeri ziyarete giderken, fıkıh veya diğer islâm konularını da öğrenmek isteyen hac yolcularının konaklaması için en uygun yer bu kollejlere olmuştur.

13 El-Munzirî, *el-Takmila li-Vefâyâtü-l-nakala*, şimdiye kadar 4 cild (Necf, Irak, 1968-71), IV. s. 305-06; Lesiser, "The Restoration of Sunnism," s. 168-69. Kârimî tüccarları için bk. Subhi Labib, "Kârimî", *Encyclopedia of Islam*, ikinci baskı, IV, s. 640-43.

İspanya ve Kuzey Afrikadaki müslümanlar için en önemli hac yolu güzergâhı, İskenderiye'den itibaren Nil nehrini menbana doğru izleyerek. Kus şehrine vardıkdan ve karayolu ile Kızıldeniz üzerindeki Ayzâb'tan geçtikten sonra gemiyle Cidde'ye ulaşmaktadır. Bilindiği kadar Ebu Bekir Muhammed Bin el-Velid el-Turtuşî tarafından kurulmuş olan medrese Mısır'da kurulan ilk medresedir. İspanyahlı olan el-Turtuşî Mekke'yi ziyaret ettikten sonra Bağdad'a geçmiş, Bağdad'daki Nizâmiye'yi görenek etkilenmişti. El-Turtuşî, daha sonra İskenderiye'ye yerleşti ve 1100 yıllarında evini kolleje dönüştürdü. Mekke'ye gitmek için doğruya doğru yola çıkan batılı müslümanlar için el-Turtuşî'nin konağı bir nirengi noktası olmuştur.¹⁴ İspanyahlı olan tanınmış seyyeah İbni Battuta yaptığı yolculuklar sırasında çoğunluk medreselerde konaklamıştır. Örnek vermek gerekirse, İbni Battuta 1326-27 yıllarında Mukaddes Şehirleri ziyaret için çıktığı yolculukta, Nil nehrinin mansabında deltanın doğu kolunun Akdeniz'e döküldüğü yerde bulunan Dimyat (Damietta) şehrinde bir medresede konaklamış olduğunu anlatmaktadır.¹⁵

Mısır'daki medreselerden hiç olmazsa birinin, başta hac yolcularının ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulmuş olduğu görülmektedir. 15. yüzyılda yaşayan Mısırlı tarihçi el-Makrizî Bilâd el-Takrur halkından bir grubun 1242-43 yıllarında Mekke'ye giderken Fustat'ta konakladıklarında, yargıç Alamüddin Bin Raşîk'e bir kollej kurulması için para bağışında bulduklarını anlatmaktadır¹⁶. Bilâd el-Takrur, Batı Afrika'da Senegal nehrinin kıyısında bir yerleşme bölgesidir. Bu bölge, Mısır için başlıca altın kaynağı idi ve bu yüzden iki memleket arasında ticaret gelişmiş seviyede bulunuyordu¹⁷. Bu kollej, Bilâd el-Takrur'lu hac yolcularının konaklama yeri olmaktan başka şüphesiz aynı zamanda tüccarların da bulunduğu bir yerdi. Bilâd el-Takrur halkı, bu kolleji benimsediği için, halk her yıl kolleji desteklemek için yardımda bulunurdu. Kısacası medreselerde, öğrencilerden başka, başlıca tüccar ve hac yolcularına da kalacak yer sağlanıyordu diyebiliriz ve bu husus kollejlerin menşesinde hanlar bulunduğu teorisinin en kuvvetli delili olarak gösterilebilir.

Medreselerin değinmek istediğim rollerinden ikincisi ise bir nevi hukuk mahkemesi olmalarıdır. Medreselerde profesörlük yapanlar aynı

14 Leiser, "The Restoration of Sunnism," s. 114-26.

15 İbni Battuta, *Voyages d'Ibn Batoutah*, nşr. ve terc. C. Defrémery ve B.R. Sanguinetti, 4 cild (Paris, 1874-79), I, s. 65.

16 El-Makrizî, *elMavâ'iz*, I, s. 194.

17 Bilad el-Takrur için bk. Hassanein Rabie, *The Financial System of Egypt A.H. 564-741 A.D. 1169-1341* (Londra, 1972), s. 191.

zamanda yargıç veya müftülük de yapıyorlardı. Ders verdikleri kolejlerde davalara da bakmaları olağandı. 1243-44'de inşa edilen Kahire'deki Salahiye medresesinin profesörleri, Eyyûbiler döneminde Mısır'da değişik mezheplerle ilgili olarak kaza hakkına sahip başyargıçlık da yaparlardı. Ashında Salahiye medresesi Osmanlı döneminde ve hatta daha önceleri de önemli bir mahkeme olmuştur.¹⁸ Dolayısıyla kolejler hem evlenme sözleşmelerinin yapılması ve hem de fetvâların çıkarılması için ideal bir makam olmuştur. 13. yüzyılda yaşayan tarihçi Ebu Şame 1218-19 yılında Takaviye medresesinde evlenme sözleşmelerinin yapımı ile yetkili bir şahıstan söz etmektedir.¹⁹ Bu medrese, muhtemelen Salâhüddin'in yeğeni Takiyüddin tarafından Mısır'da veya Suriye'de kurulmuş olan bir medresedir. Ebu Şame aynı yıl, Şam'da Aziziye medresesinde aynı işi yapmak için atanan başka bir kimseden de bahsetmektedir.²⁰ Bu evlenme sözleşmelerinin görüşüldüğü ve imzalandığı sırada kadının da bizzat hazır bulunup bulunmadığını bilmiyoruz.

Medreselerin üzerinde durmak istediğimiz üçüncü yönleri ise ekonomide oynamış oldukları rolüdür. Kalabalık bir öğretmen ve öğrenci topluluğunu barındıran bir kolejin, çevrenin ekonomisi üzerinde önemli etkisi olması gerekir. Zamanın seyyahı İbni Cübeyr 1180 yılında Kahire'de Salâhüddin tarafından inşa ettirilen Salâhiye medresesini anlatırken diyor ki: "Medreseyi çepeçevre dolaşan bir kimse medresenin şehir içinde bir şehir olduğunu görür"²¹. Bu kolejin profesörlerine Ortaçağ Mısır'ında en yüksek ücretler ödeniyordu. Bu medresenin ne kadar öğretmen ve öğrenci topluluğunu barındırdığı bilinmiyor ama vakfın hamama, fırına, dükkânlara ve Nil nehri üzerinde bir adaya sahip bulunduğu hakkında kayıtlara rastlıyoruz. 1277 yılında Memlûk Sultanı el-Zâhir Beybars'ın ölümünden sonra inşa edilen Şam'daki Zâhiriye medresesinin fakültesinde öğretmen ve öğrenciler dahil toplam personel mevcudu takriben 141 kişi kadar olup medresenin aylık gideri 3000 dirhem üstündeydi (ayda 30 dirhemle bir kişi rahatça yaşayabiliyordu.) Vakıfların sahip bulunduğu mülk arasında birkaç köyün tamamı veya kısımları, meyva ve sebze bahçeleri, bir dükkân ve değirmen, bir hamam, bir bağ ve hanlar bulunuyordu.²² Memlûk Sultanı Barsbây tarafından 1423 yı-

18 Selva Ali İbrahim Milad, "Registres judiciaires du tribunal de la Sâlihiyya Nağmiyya," *Annales Islamologiques*, 12 (1974), s. 161-243.

19 Ebu Şame, *el Zeyl ala 'l-Ravzateyn* (Kahire, 1947), s. 112.

20 Aynı eserde, s. 149.

21 İbni Cübeyr, *Rihla* (Beyrut, 1964), s. 22-23; El-Makrizî, *el Mavâ'iz*, II, s. 400-01.

22 Leisser, "The Endowment of the al-Zahirriyya in Damascus," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 27 (1984), s. 33-55.

yılında kurulan medrese-câmi kompleksi daha büyüktü. 157 kişilik öğretmen, öğrenci ve personel kadrosunu barındıran bu kuruluşun aylık gideri 3500 dirhemi geçiyordu.²³

Medreseler, böylece belli bir bölgede oldukça kalabalık bir istihdam kapasitesi yaratıyorlardı. Bir şey üretmedikleri halde, medreselerin istihdam kapasitesi, küçük bir fabrikanınki kadardı. Esasında o zamanlar kollejlere gibi, bir çatı altında oldukça kalabalık bir personeli barındıran anasıl sanayi kuruluşlarının da sayıca pek çok olabileceği tahmin edilmemektedir. Ayrıca dolaylı olarak medrese dışından da birkaç düzine insana iş alanı açılmış oluyordu. Öğrenci ve öğretmenler, kitapçıların, kâğıt ve mürekkep imâl eden ve satanların, terzilerin, elbise satanların, berberlerin, fırıncıların, yağ lambası (kandil) yapan ve satanların hazır müşterileri oluveriyorlardı. Binaların tâmir ve bakımı için de kalifiye usta ve işçiler kullanılıyordu. Çok sayıda kollejin bulunduğu bir şehirde eğitim işleri ile ilgili endüstrinin ekonomi üzerine etkisi büyüktü. Bir benzetme yapmak gerekirse, medreselerin çevrelerine etkilerini bugün İngilterede Oxford ve Cambridge, B. Amerikada New Haven şehrinde bulunan Yale Üniversitesi ve Princeton'da bulunan Princeton Üniversitesinin durumuna benzetmek mümkündür.

İsim yapmış bir öğretmen, İslâm dünyasının her köşesinden gelen öğrencileri, ders verdiği medreseye çekebiliyordu ve gelenler beraberlerinde "turist dövizleri" de getiriyorlardı. Aynı şeyi, tüccar ve hacılar için de söylemek mümkündür. El-Şâfi'nin mezarının bulunduğu Salâhiye için olduğu gibi, türbeler de medreselerin bünyesine dâhil edilmeye başlandıktan sonra ekonomik etki daha da önem kazanmıştır.

Eğitim imkânı ile şöhretten başka, yarattığı ekonomik imkânlar gözönünde bulundurulursa, bir yerde bir kollej açılmasını halkın memnurlukla karşılamış olması gerekir. Memleketin ileri gelen yöneticilerinden biri, bir medrese yaptırdığı zaman yalnız din adamları sınıfının koruyucusu olmakla kalmıyor, herhalde tüccarların arasında da itibar kazanıyordu.

Son olarak, medrese ile İslâm cemiyetleri arasındaki kaynaşma hakkında birkaç söz söylemek isterim. Bildiğim kadarı ile şimdiye kadar yalnız Mehmet Altay Köymen *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*nde yayınlanan bir yazısında bu konuya değinmiştir²⁴. Ne kadar fakir, etnik menşei

23 Ahmed Darrâğ, *L'Acte de Waqf de Barsbay (Huğgat waqf Barsbay)* (Kahire, 1968).

24 "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri, Üniversiteler," IV (1975), s. 87.

ne olursa olsun, hangi dili konuşursa konuşsun, medrese sünni Müslümanlara yüksek öğrenim yapma imkânını sağlayan bir kuruluş olmuştur. Tabii olarak, yüksek öğrenim yapan bir kimse için meslekî ve ekonomik birçok imkânların yolu açılmış bulunuyordu. Medresenin vakfı, hukuk okulundaki düşünce tarzına kayıtlar koymuşsa da, fertler arasında varlık, menşe, dil farkı gözettili, hiçbir zaman görülmemiştir. Burslar, medrese kapılarının herkese açık tutulmasını garantilemiştir. Örnek olarak Yukarı Mısır'ın ücrâ köylerinden birinde bir çiftçinin oğlu Kahire'ye, Bağdad'a veya kolleji bulunan herhangi bir şehire giderek, orada bir yargıç veya bir devlet memuru olarak yetişmek fırsatına sahipti. Bunun sonucu olarak, Müslüman cemiyetin hangi sınıfından olursa olsun medreseler bir kimseye cemiyette yükselme yollarını açmıştır. İslâm dünyasının neresinden gelirse gelsin medreselerin öğrenciyi bünyesine çekmek ve ona dinî ilimlerin temel bilgilerini aşlamak suretiyle Müslüman cemiyetlerin aralarında kaynaşmalarını sağlama yönünde katkısı önemli derecede olmuştur. Aynı zamanda, Müslümanlar arasında eşitlik düşüncesini yansıtan bu tutum, İslâmiyetin ana prensiplerini ve inançlarını fertlere aşılayarak dine bağlılıklarını kuvvetlendiriyordu. Bu durumu, bir bakıma bugün ,B. Amerikadaki özel katolik orta öğretim okul sistemine benzetmek mümkündür.

Tıpkı bugün olduğu gibi, bir öğretmenin şöhreti ve iş bulma imkanları, başta yazdığı eserlere ve yanında yetişmiş olduğu öğretmenlerinin şöhretine bağlı bulunduğunu burada işaret etmek isterim. Yargıçlık, Müftülük veya diğer başka mesleklerdeki mevkiler için de aynı hususlar söz konusudur. En iyi öğretmenlerin, en tanınmış profesörlerin yanında yetişmiş olmanın önemi yüzünden öğrencilerin, bir medreseden başka bir medreseye giderek İslâm dünyasını bir ucundan öbür ucuna dolaşmaları zarurî olmuştur. Bazı öğrencilerin İspanya'dan kalkarak Çin'e kadar gitmiş olduklarını görüyoruz. Bu da, Müslümanların aralarında kaynaşmalarını günün değişik teolojik ve politik problemleri ile temas halinde bulunmalarını sağlayarak İslâmiyetin en önemli temel prensiplerinden biri olan fikir birliğinin (icmâ) gelişmesine yardımcı olmuştur. Kısaca, Müslüman Dünya kavramının yaratılması konusunda, medresenin rolü küçümsenmemelidir.

Sonuç olarak, şiiğin meydan okumasına karşı İslâm ortodoksluğunun medreselerde gelişmiş olduğunu, din ve devlet adamlarının medreselerde yetişmiş olduklarını, devlet adamlarının, din adamları sınıfını istedikleri gibi yönlendirebilmelerinin medreselerin yardımıyla sağlanmış olduğunu, tüccarlar, hac yolcuları ve diğer yolcular için medrese-

lerin birer konak yeri olduğunu, medreselerde mahkemeler kurulduğunu, çalışanlara işleri sağlandığını, ticaret ve iş imkânlarının gelişmesini medreselerin kolaylaştırmış olduğunu ve medreselerin İslâm cemiyetlerinin kaynaşmasına ve İslâm birliğinin doğuşuna hizmet etmiş olduklarını kısaca söyleyebiliriz. Bu bakımdan, yolunuz düşer de birgün, büyük bir sanat eseri olan ve mimarî güzelliğe sahip bulunan bu âbideleri ziyaret ederseniz bir an durup, bugün sessizliğe bürünmüş duran bu taş parçalarının, bir zamanlar ,hemen hemen bütün Ortaçağ süresince dünyanın en kudretli medeniyeti olan bir kültürün titreşen dinamizminin kalbinde yaşamış olduklarını düşünebilirsiniz.